

Zdravko Skakavac¹
Nikola Trajković²

UDC 343.811(100)(091)
343.811(497.11)
Stručni rad
Primljen: 10. 10. 2019.
Prihvaćen: 19. 11. 2019.

USTANOVE ZA IZVRŠENJE KRIVIČNIH SANKCIJA: SVETSKA I DOMAĆA ISKUSTVA

APSTRAKT: *Prema podacima Instituta za kriminološka istraživanja (ICRP) Univerziteta Birkbek u Londonu, iza rešetaka je širom sveta oko jedanaest miliona ljudi. Broj zatvorenika u Republici Srbiji kreće se oko jedanaest hiljada. Zatvori su specijalizovane ustanove u kojima se izvršava kazna lišenja slobode i oni predstavljaju aktera sistema bezbednosti u dva osnovna smisla. U prvom, njihova osnovna funkcija je da obezbede ispunjenje osnovne svrhe kažnjavanja osuđenih lica na kaznu lišenja slobode, a koja se zasniva na obezbeđenju resocijalizacije i rehabilitacije osuđenika tj. osposobljavanju osuđenika za poštovanje ustavnih, zakonskih i drugih društvenih normi ili kako bi se većina osuđenika osposobila da ponovo ne počine krivična i druga dela koja se sankcionišu. U drugom, lica koja se nalaze u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija moraju apsolutno biti zaštićena od torture, nečovečnog ili degradirajućeg postupanja ili kažnjavanja, u skladu sa ratifikovanim međunarodnim konvencijama. Ustanove za izvršenje krivičnih sankcija moraju biti bezbedna i sigurna mesta, mesta u kojima se ne dešavaju pobune, iz kojih nema bekstava i u kojima se ne planiraju, ne pripremaju i ne vrše nova krivična dela. U ovom radu će biti ukazano na neke aspekte organizacije ustanova u svetu i kod nas.*

KLJUČNE REČI: *krivične sankcije, zatvorski tretman, tretman resocijalizacije, ćelijski sistemi, osuđenici.*

---

¹ Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad

² Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad

1. Uvodne napomene

Prema podacima Instituta za kriminološka istraživanja (ICRP) Univerziteta Birkbek u Londonu, iza rešetaka je širom sveta oko jedanaest miliona ljudi. Sjedinjene Američke Države (SAD) su po broju zatvorenika ubedljivo na prvom mestu sa više od 2,2 miliona. Više od 1,65 miliona ljudi boravi u zatvorima širom Kine. U Rusiji, iza rešetaka živi oko 640.000 ljudi, sledi Brazil sa 607.000, Indija sa 418.000, Tajland sa 311.000, Meksiko sa 255.000 i Iran sa 225.000 zatvorenika. Sejšeli su država s najvećim brojem zatvorenika po broju stanovnika. Na svakih 100.000 ljudi koji žive na Sejšelimima, 799 je u zatvorima. Na drugom mestu su SAD sa 698 zatvorenika na 100.000 građana, slede Turkmenistan, Kuba, El Salvador, Tajland, Belize, Rusija i Ruanda. Država s najmanjim brojem zatvorenika u svetu je San Marino sa svega dve osobe. Slede Lihtenštajn sa osam, Monako sa 28 i Andora sa 55 zatvorenika. (Čarnić, D., (19.08.2017.) U zatvorima širom sveta 11 miliona ljudi, *Politika*, Preuzeto 08.05.2019. sa <http://www.politika.rs/sr/clanak/387260/Hronika/U-zatvorima-sirom-sveta-11-miliona-ljudi>).

U Evropi, najviše zatvorenika ima Velika Britanija i to više od 85.000. U Poljskoj je u zatvorima 71.000 ljudi a nešto manje ima ih u Ukrajini. Između 60.000 i 63.000 zatvorenika imaju Nemačka, Francuska i Španija, dok ih je u Italiji oko 52.000. Od 2000. godine do danas svetska zatvorska populacija porasla je za 20 procenata, što je za dva procenta više od porasta ukupnog broja stanovnika širom sveta koji iznosi 18 procenata. U Okeaniji je taj broj povećan za 60 procenata a u južno-američkim državama za čak 145 procenata. Nasuprot tome, u Evropi je populacija u zatvorima od 2000. godine manja za čak 21 odsto, na šta je najviše uticalo smanjenje broja zatvorenika u Rusiji od čak 40 procenta. Od početka 21. veka, broj žena u zatvorima širom sveta povećan je za polovinu i žene sada čine 6,8 procenata ukupnog broja. U Aziji broj zatvorenica od 2000. veći je za 83 procenta a u Evropi za 12,4 procenata. Zanimljivo je da Andora, sa svega 55 zatvorenika, ima najveći procenat zatvorenica, čak 21,2 procenta. Najmanje žena je u zatvorima u Izraelu, na Farskim Ostrvima i u Albaniji – manje od dva odsto, a tek nešto više ima ih na Kosovu i u BiH. U poslednjem objavljenom izveštaju navodi se da je tri miliona ljudi širom sveta u pritvorima, gde čekaju suđenje.

(Čarnić, D.,(19.08.2017.) U zatvorima širom sveta 11 miliona ljudi, *Politika*, Preuzeto 08.05.2019. sa <http://www.politika.rs/sr/clanak/387260/Hronika/U-zatvorima-sirom-sveta-11-miliona-ljudi>).

Svetska i domaća iskustva izvršenja krivičnih sankcija su vrlo raznovrsna. U ovom radu ukazaće se na neka interesantna iskustva kako u svetskim okvirima, tako i u Republici Srbiji, posebno u pogledu organizacije i smeštajnih uslova u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija.

Stopa zatvaranja porasla je u 78% zemalja sveta – 71% zemalja u Africi, 82% u Americi, 80% u Aziji, 74% u Evropi i 80% u Okeaniji (Walmsley, 2012). U Evropskoj uniji je u periodu 1995–2009. broj osuđenika porastao za 24% (Sisk, Juhász i Damianos, 2010), a u Srbiji u periodu 2005–2010. za 30% (Jelić i sar., 2010). Ovakvo značajno povećanje zatvorske populacije stavlja države i društva pred ozbiljne izazove, s jedne strane finansijske, jer predstavlja dodatno opterećenje državnog budžeta, a s druge strane društvene, jer raste broj ljudi koje je potrebno, na neki način, resocijalizovati i integrisati na funkcionalan način u društvo.

Prema *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, kojima se utvrđuju standardi za humano postupanje prema osuđenima, predviđeno je da svrha kažnjavanja treba da bude obezbeđenje uspešne resocijalizacije i prevaspitavanja. (Stanford Encyclopedia of Philosophy, Punishment, (2006.), Preuzeto 19. aprila 2019. sa <http://plato.stanford.edu/entries/punishment>) U Krivičnom zakoniku Republike Srbije predviđeno je da je opšta svrha propisivanja i izricanja krivičnih sankcija suzbijanje dela kojima se povređuju ili ugrožavaju vrednosti zaštićene krivičnim zakonodavstvom. („Sl. glasnik RS“, br. 85/2005)

2. Istorijski aspekt

Pojava prvih zatvora ne poklapa se s nastankom kazne lišenja slobode, jer se ona javlja znatno kasnije. U starom veku, zatvori su korišćeni za prihvatanje lica koja su čekala presudu ili suđenje, dužnike ili političke krivce. Tamnice su postojale i u antici i srednjem veku, gde su zatvorenici držani do smrti ili iskupljenja prema licu kom su naneli šte-

tu. Tada su tamnice tvrdave korišćene za zatvaranje učinilaca krivičnih dela. Zatvaranja dužnika, ličnih ili političkih protivnika nastavljena su i u srednjem veku kada su kao mesta za zatvaranje služile kule i kazamati u kojima bi zatvorenici bili mučeni, pogubljeni ili ostavljeni da umru u mukama i bedi, bez dnevne svetlosti i u vlazi. Nakon ovog perioda, iz društvenih, ekonomskih i verskih razloga preduzimaju se mere da se skitnicama, besposličarima i ostalim devijantnim licima pruži puno zaposlenje i da se sklone sa ulice, te se osnivaju brajrdvelski zavodi. Oni su se sastojali od niza prostorija i velikih otvorenih spavaonica, koje su ujedno bile i radionice, i više su bili popravni domovi nego zatvori koji su se odlikovali nepostojanjem sistema klasifikacije osuđenika i lošim uslovima boravka. Pojedini istraživači o tom periodu govore da u zatvorima nikada nije bilo teže nego početkom 18. veka, što je istovremeno i period kada se javljaju ideje o reformi zatvora (Radoman, 2016: 75–78).

O istorijatu razvoja zatvaranja prestupnika i načinu postupanja s njima, možemo saznati dosta od filozofa, pisca i istoričara, Mišela Fukoa, koji je stavljao fokus na kritiku društvenih ustanova, što je posebno učinio u delu „Nadzirati i kažnjavati – nastanak zatvora“, koje je objavljeno 1975. godine u Francuskoj.

Reforma kaznenog sistema izvršena je krajem 18. veka, koji inače karakterišu javno mučenje prestupnika, i početkom 19. veka, koji karakteriše dnevni raspored u zatvoru i pre svega pokazuje kako je došlo do drastične promene za manje od sto godina, a cilj reforme je bio stvaranje efikasnijeg kaznenog sistema tj. stvaranje modernog zatvorskog sistema. Javno mučenje, karakteristično za početak 18. veka, nije najobičnije varvarsko izivljavanje, zaostavština prošlosti pune nasilja, već je tortura, u ovom slučaju u službi istražnog postupka, proračunata kaznena mera koja se stepenuje i usklađuje sa težinom prestupa. Mučenje osuđenikovog tela predstavljalo je kraljevu osvetu. Naime, zločinac svojim delom ne bi naudio samo neposredno žrtvi, već i onome od koga potiče zakon koji je prekršio. On je fizički povredio kraljevu snagu i za to mora biti fizički kažnjen, a njegova fizička patnja mora jasno da pokaže šta se događa onima koji pokušaju da udare na kraljev zakon i samog kralja. Tu se, međutim, pojavljuje najveća mana javnog mučenja – publika, bez koje ovakve predstave ne bi imale smisla a koja često može da stane na stranu osuđenika, da vidi u njemu mučenika, da zaboravi na

zločin koji je ovaj počinio i, samim tim, da ga oslobodi i, u najgorem slučaju, da se okrene protiv egzekutora.

U drugoj polovini 18. veka javljaju se pozivi za ukidanje ove nehumane kazne, a veoma brzo i sama vlast uviđa da je ovakav tip kažnjavanja, pre svega, neekonomičan i umesto ranijeg cilja da se prikaže zločin kroz reprizu i pobeđu vrhovne vlasti i kralja nad njim, nastoji se da se što diskretnije ukaže na zločin, naznači intervencija vlasti (sankcija koja očekuje učinioca) i spreči svako kasnije javljanje sličnog. Sada se javlja drugi problem. Naime, trebalo je utvrditi kazne od kojih će šteta biti dovoljno veća nego korist od zločina za koji je kazna namenjena, ali je i trebalo klasifikovati krivična dela i prikazati zakon neumoljivim i stalno prisutnim, odnosno trebalo je sprovesti reformu.

Vremenom, počinju da se pojavljuju elementi koji će kasnije biti sastavni deo institucije reformisanog zatvora. Fuko primećuje da dželata, koji je kod javnih mučenja vodio glavnu reč i praktično presuđivao prestupniku, zamenjuje četa stručnjaka, lekara, psihologa, nadzornika i vaspitača sa sasvim suprotnom funkcijom i ciljem sprečavanja svake fizičke boli. Čak i prilikom smrtne kazne ne postoji ili se gleda da se smanji na najmanju moguću meru faktor bola. Smrt postaje bezbolna, trenutna i jednaka za sve. Tokom suđenja, sudiji asistiraju pomoćna lica (savetnici) dajući svoje stručne procene. Sada se ne pita više samo da li je utvrđen zločin, već i šta je zločin i kako ga najadekvatnije kazniti. Sada se ne sudi više samo konkretnom zločinu, već i strastima i slabostima koje su dovele do njega, odnosno pobudama koje su dovele učinioca zločina u stanje da zločin izvrši.

Međutim, sve ovo što se dešavalo u vezi sa izvršenjem kazne i njenom reformom nije bilo dovoljno da bi se uvidelo da je oduzimanje slobode adekvatnija i isplativija (ekonomičnija) sankcija od telesnog (fizičkog) kažnjavanja. Prema Fukoovom mišljenju, najbitnija stvar koja je uticala na nastanak zatvora, kao moderne ustanove kakvu danas poznajemo, jeste disciplina onih koji su zgrešili, odnosno nastanak vlasti koja se služi sistematskim disciplinovanjem svojih podanika, jer nije ekonomično uništavati telo da bi se dokazala moć, ako se to isto telo može disciplinom potčiniti, uvežbati i usmeriti, radi stvaranja poslušnih jedinki, što je jedna od najvećih pobeda modernog sistema vlasti.

Mišel Fuko stavlja akcenat na pravila po kojima se vršilo disciplinovanje u okviru pojedinih institucija, kao što su: bolnice, škole, fabrike, vojska i, naravno, zatvori. Organizacija prostora i aktivnosti, određivanje vremenskog rasporeda i kombinovanje snaga zavodi red u ove ustanove, i, kako on primećuje, čini ih, više nego ranije, međusobno sličnim. Krajnji domet pravosuđa, prema tome, nije više maksimalno čerečenje tela, već je sad to neograničena disciplina. Fuko veliki značaj u razvoju zatvora pridaje i modelu panoptikona, zgrade koju je dizajnirao Džeremi Bentam i čija je glavna funkcija da se sve što se dešava unutar jedne (zatvorske) ustanove može svakog trenutka videti. To bi bila zgrada okruglog oblika, sa ćelijama na njenoj ivici i kulom za stražare u sredini, pri čemu zatvorenici (osuđenici) ne mogu videti stražare u kuli, te nikad ne znaju kad su direktno posmatrani, odnosno mogu stalno biti posmatrani, što je i glavna svrha takvog objekta – da se kod zatvorenika stvori svest o stalnom (posmatranju) nadzoru. Fuko je istraživanjem došao do zaključka da se osnovno načelo zatvora, kao ustanove za popravljanje, nije menjalo gotovo više od jednog veka, a isti su zadaci i u 19. i u 20. veku, kada je u pitanju zatvor i izvršenje: prevaspitanje, razvrstavanje, modifikovanje kazni, obrazovanje i rad u zatvoru i kontrola. Zatvor ne popravlja, već združuje kriminalce, klasifikuje ih, pravi dosjee, žigoše ih kao prestupnike i posle izvršene ili izdržane kazne vraća ih u društvo i to ne u „normalno“ društvo, već nazad na marginu društva odakle su i došli. Tu imamo krug koji čine policija, tužilaštvo i sud. Fuko je na sve ovo gledao kao na poraz pravne i uspeh disciplinske moći i, prema njegovom mišljenju, prestupnici se nadziru i u zatvoru i van njega, što je savremeno društvo, u dobroj meri, danas prihvatilo u izvršenju kazne lišenja slobode (Fuko, 1975).

Dakle, razvojne faze oblika kažnjavanja prestupnika kretale su se od perioda privatne reakcije na kriminalitet, u kojima se sankcionisanjem prestupnika nastojala vratiti ravnoteža i normalno funkcionisanje zajednice, preko progonstva iz zajednice, osvete ili kompozicije ili izmirenja naknadom od strane učinioca dela ili njegove rodbine u razdoblju kada nije bilo organizovanog oblika državnog delovanja prema ovakvim pojavama, do perioda u kom je reakcija države na prestupničko ponašanje organizovana i država pokušava da sve podjednako zaštiti.

U periodu organizovane reakcije države na prestupničko ponašanje, najpre se prestupnici pokušavaju zastrašiti metodama telesnog kažnjavanja i njihovim brutalnim izvršenjima sa ciljem da se tako utiče na eventualne buduće učinioce primerom. Tokom humanizma, pojedinci, poput Tomasa Mora, zagovarali su kaznu lišenja slobode umesto surovih kazni, što je postepeno doprinosilo humanizaciji ideja o suštini i cilju kazne, ali je uprkos tome kazna za izvršeno delo ostala odmazda i ispaštanje učinioca. U periodu individualizacije sve više se delovalo u pravcu *jednakih kazni za sve one koji su počinili jednake zločine*, kako je to govorio Čezare Bekarija. I ne samo u smislu srazmernosti sankcije i dela, već i sankcije i ličnih svojstava učinioca tog dela, što omogućava da se govori i o tretmanu takvog učinioca s ciljem njegovog popravljanja (Radoman, 2016, str. 29–37).

Porast broja povratnika, prenatrpanost zatvora i loši uslovi u njima ne ulivaju nadu da se društvo na najbolji način suočava sa problemima kriminaliteta. Od osamdesetih godina prošlog veka, u većini zapadnih zemalja i kod nas, na udaru kritike se našao koncept resocijalizacije, jer se smatra da nije doveo do smanjenja ukupnog kriminaliteta i recidivizma. Problemi sa kojima se društvo suočava jesu kako i na koji način u zatvorskoj sredini pripremiti osuđenika da se uspešno integriše u društvenu zajednicu po izlasku iz zatvora. Veoma važnu ulogu u realizaciji ovog cilja može imati obrazovanje tj. obučavanje i osposobljavanje za određene zanate ili zanimanja u različitim oblastima, u zavisnosti od potreba zavoda, tržišta, ali i interesovanja osuđenika.

3. Savremena svetska iskustva

Od zemlje do zemlje, postoje ozbiljne razlike i u samim uslovima koji vladaju u zatvorima. U nekim zemljama zatvorenici imaju priliku da sviraju muzičke instrumente, dok u drugim mogu biti srećni ako imaju dovoljno toalet papira, hrane ili osnovnih uslova. Navešćemo pojedine interesantne primere zatvora u svetu, a sve sa ciljem prezentovanja uslova i načina tretmana osuđenih lica, što će biti značajno i radi komparacije stanja u svetu sa stanjem u Republici Srbiji.

Jedan od zatvora koji pruža odlične uslove za boravak osuđenika u sprezi za različitim oblicima tretmana osuđenika je zatvor **Halden** u Norveškoj, koji s pravom važi za najhumaniji zatvor na svetu. Svaki osuđenik dobija obrok koji je unapred pripremljen a koji može podgrejati u kuhinjama kojih ima u svakom zatvorskom delu. Uz svakih 10–20 ćelija ide i jedan dnevni boravak, koji izgleda bolje od životnog prostora u normalnim uslovima na slobodi. Ako se nekome od zatvorenika ne sviđa hrana koju dobije, može kupiti u zatvorskoj kantini koja je opremljena poput najvećih supermarketa. Halden ne izgleda kao drugi zatvori. Na prozorima nema rešetaka, nema posmatračnica, žičanih ili električnih ograda, nema kamera za video-nadzor u hodnicima, sobama, u učionicama i radionicama. Čuvari ne nose oružje. Oni rade, jedu i šetaju zajedno sa zatvorenicima. Čuvari koriste sistem takozvane dinamične bezbednosti, koji podrazumeva da su izmešani sa zatvorenici i, pošto su stalno s njima, mogu sprečiti eventualne sukobe na licu mesta. Koncept izdržavanja kazne je da osuđenici rade, plaćaju porez, imaju porodicu i motivaciju. Zatvorenici se od prvog dana, kroz savetovanja, pripremaju za izlazak na slobodu uprkos tome što među njima ima i ubica, seksualnih prestupnika, mentalno bolesnih, zavisnika i sitnih kriminalaca. Zbog svega ovoga, samo 20% osuđenika ponavlja krivično delo. (Knut Egil Wang, (2015), *Moment-Halden prison*, Preuzeto 08. maja 2019. sa <http://www.thestoryinstitute.com/halden>)

Zatvor **Norgerhaven**, koji se nalazi na severu Holandije, naročito je interesantan. Brojne ćelije su jednako opremljene televizorima, frižiderima, stolovima, ormarima i kupatilom. Osuđenici mogu da uče da kuvaju, pri čemu im je dozvoljen sav pribor, pa i noževi, te se često može videti kako se osuđenici za ubistva šetaju s noževima u rukama, ali osoblje smatra da to nije opasno i sastavni je deo programa koji im pomaže da se, posle izdržane kazne zatvora, adaptiraju na slobodi. Holandski sistem se bavi pojedincem i tretira ga u odnosu na to kako i zbog čega je izvršio krivično delo. Kada je, na primer, reč o učiniocu koji je zavisnik od droge, sistem to tretira, posmatra i leči kao zavisnost, dok ljude sklone nasilnom ponašanju podvrgava tretmanima kontrole besa. Interesantno je da je ovaj zatvor, kapaciteta tri stotine lica, iznajmila Norveška, zbog nedostatka prostora u sopstvenim zatvorima. On je sada deo norveškog zatvorskog sistema i u njemu se primenjuje nor-

veški zakon. Osoblje je holandsko i moralo je da nauči norveške zakone i običaje. Stopa kriminaliteta u Holandiji je toliko niska da nema dovoljno zatvorenika da se popune sva mesta, pa zato zatvore daju u najam. U pomenutom zatvoru nema pogodnosti koje imaju holandski zatvori, poput uzgoja povrća u vlastitom vrtu, ali se mogu koristiti mesta poput teretane. Većina zatvorenika se dobrovoljno prijavila za premeštanje u Holandiju, ali će svima biti omogućeno da poslednji deo kazne odsluže u Norveškoj. Ovaj i mnogi drugi zatvori u Holandiji imaju parkove prilagođene reakcijama zatvorenika na otvorenom i za njih je dokazano da smanjuju stres i blagotvorno deluju na zatvorenike. (Norwegian Parliamentary Ombudsman, 19-22 september 2016, Norgerhaven Prison, visit report, Preuzeto 09.maja 2019. sa <https://www.sivilombudsman.no/>)

Španski zatvor za porodice sa pet zvezdica zove se *Aranjuez* i nalazi se 40 km južno od Madrida. Jedini je na svetu sa ćelijama za porodice. Zatvor ima 36 ćelijskih jedinica za porodice, ali deca mogu ostati samo do tri godine. Posle toga se odvođe i ostavljaju rođacima ili socijalnim službama a njihovi roditelji se vraćaju u redovne ćelije. Prostrane jedinice, poznate kao ćelije s pet zvezdica, imaju natpise i Diznijeve likove na zidovima. Zatvor sadrži, čak, i zatvoreno igralište za decu. Ideja je da deca budu povezana sa svojim zatvorenim roditeljima dok su dovoljno mala i dok u potpunosti ne shvataju stvarnost zatvaranja, a da zatvorenici koji traže rehabilitaciju uče roditeljske veštine. Sobe su od 14 m² i sa zidovima koji su preplavljeni slikama Mikija Mause, Patka Dače i porodičnih fotografija. Tu su i bračni krevet, igračke, mala kupatonica i prozori s puno svetlosti orijentisani ka gradu. Sve je prilagođeno deci, čisto je, dobija se najbolje mleko za njih, doktor dolazi dva puta nedeljno. Dakle, radi se o pravom pozitivnom primeru ustanove za izvršenje kazne zatvora koja poseban akcenat stavlja na porodicu, smatrajući da upravo ona prestupnika može odvratiti od budućeg kriminalnog ponašanja. (Melanie Paurus, 2017, p. 38)

Za razliku od prethodno pomenutih zatvora, postoje i oni koji ne pružaju ni izbliza takve uslove smeštaja i tretmana osuđenika. Jedan od takvih je ženski zatvor *San Diego* – zatvor minimalne bezbednosti, u Kolumbiji je i ima 180 osuđenica, a zločini variraju od iznuđivanja, preko pljačke, do trgovine drogom i ubistava. Najteža stvar, međutim,

nije rad sa zatvorenicama, već promena stava ljudi prema njima. Nalazi se u oronuloj zgradi, kraj turističkog kvarta u Kartaheni, na severnoj obali Kolumbije. To je prenatrpana ustanova sa ćelijama bez prozora, prepunim vlage, i sa minimalnom šansom za bekstvo. Kolumbijski zatvori su ozloglašeni po jezivim uslovima života, široko rasprostranjenoj upotrebi droga i hroničnoj prenatrpanosti koja je, prema Nacionalnom institutu za popravne domove i zatvore, dostigla stopu od 52% tokom 2016. godine. Zatvorska kriza u zemlji okarakterisana je u izveštaju Međunarodnog komiteta Crvenog krsta kao jedan od ovogodišnjih humanitarnih izazova, pri čemu je istaknuto da kolumbijski zatvori krše ljudsko dostojanstvo i osnovna prava zatvorenika. Žene, međutim, uspevaju da pronađu izvestan otklon radeći u restoranu *Interno*, koji je otvoren krajem 2016. godine u organizaciji fondacije *Acción Interna*. Cilj je da se unapredi kvalitet života zatvorenih žena i da im se pruže podrška i veštine neophodne da bi našle posao kada izađu na slobodu. Restoran služi i kao program za rehabilitaciju, jer premošćava jaz između onih koji borave napolju i unutra. To je prvi projekat te vrste u Latinskoj Americi. Restoran *Interno* je jedan od najpopularnijih za gurmane u gradu. Svako jelo je predivno aranžirano i jednako mu je dobar ukus – zatvorenice su obučavali slavni majstori uključujući španskog kuvara, Kolda Mirandu i jednog od najslavnijih kuvara u Kolumbiji, Harija Sasona, koji je pomogao da se sastavi obrok od tri jela. Kuhinju svakodnevno vodi jedan stalno zaposleni profesionalni kuvar koji upravlja timom od osam članova kuhinjskog osoblja i četiri konobara. Iz bezbednosnih razloga i kako bi pomogli s reintegracijom u društvo, tim se sastoji isključivo od žena koje se nalaze pri kraju odsluženja kazne. Zatvorenice zaposlene kao kuvarice, konobarice i druga posluga mogu da zarade novac, ali i da steknu veštine koje mogu primeniti u slobodnom životu. Sada imaju dušeke i krevete ukrašene ličnom posteljinom, fotografijama i predmetima koje im služe kao uspomene. Sa zaradom od restorana, Fondacija je uspela da otvori i pekaru, baštu s povrćem i malu radnu sobu sa kompjuterima. (Dimitri O'Donnell, These women are serving food, and time, in Columbia's trendy prison restaurant, Preuzeto 08 maja 2019. sa <https://www.nbcnews.com/news/latino/these-women-are-serving-food-time-columbia-s-trendy-prison-n810441>)

Sledeći primer zatvora je zatvor **Cebu**, lokacija mu je Barangai Kalunasan na Filipinima i izdvaja se po programu rehabilitacije. Zatvor je maksimalne bezbednosti kapaciteta 1.600 lica. Postao je poznat po programu rehabilitacije u periodu 2005–2010. godine zasnovanom na koreografskim vežbama za zatvorenike. Zatvor Cebu je dom čuvenih rasplesanih zatvorenika, jer ovde ubice, dileri droge i drugi prekršioci zakona imaju priliku da svoj dug društvu vrate kroz ples. Ples se unutar ovih zidova razvio iz svakodnevnih fizičkih vežbi a oko 1.500 zatvorenika je učestvovalo i na mnogim manifestacijama i kulturnim događajima, pa su za te nastupe čak bili i plaćeni. Zatvor, takođe, priređuje i nastupe uživo nakon kojih posetioци mogu da se slikaju sa zatvorenicima, ili čak i da kupe poneki suvenir. Ovakav program rehabilitacije uveo je Biron Garsia, koji je postavljao snimke na društvene mreže, čime je proslavio program i zatvor. Zatvor sada ima i svoje vlastite zvanične koreografske profesore, kao što su Vinse Rosales i Gven Laidor. Kritikovao je od strane eksperata za rehabilitaciju zatvora i aktivista za ljudska prava, koji tvrde da su rutine prisilnog plesa eksploataisanje, a ne odgovarajuća rehabilitacija. (Ryan Macasero, No more room in Cebu prison of dancing inmates, Preuzeto 08 maja 2019.sa <https://www.rappler.com/nation/142864-no-room-cebu-prison-dancing-inmates>)

Još jedan među zatvorima koji predstavljaju primere loših ustanova za izvršenje kazne, budući da ne pruža humane uslove i gotovo nikakav tretman osuđenika je i zatvor **Siudad Barrios** (*Ciudad Barrios*) u El Salvadoru. Nalazi se u San Migelu i jedan je od najnasilnijih zatvora na svetu, kapaciteta 800 lica iako je u njemu smešteno 2.500 zatvorenika. U njemu su isključivo smešteni pripadnici kriminalne grupe Mara Salvatrucha (MS). Pojedine ćelije ovog zatvora su širine i dužine oko 3,5 metara i visine oko 4,5 metara, a u njima se ponekad nalazi i 30 ljudi. Prvobitno osmišljen kao mesto za pritvor do 72 sata, zatvor *Ciudad Barrios* je militarizovan tj. vojnici i policajci su služili kao zatvorski čuvari. Stražari danas imaju relativno malo kontrole nad zatvorom, s obzirom na odnos između zatvorenika i stražara – 50 zatvorenika dolazi na jednog stražara. Zatvor praktično vode bande koje su organizovale pekaru, osnovnu rehabilitaciju, a čak im je prepušteno da vode i bolnicu. Kada se uđe u zatvor, u njemu nema stražara, jer oni zbog straha ostaju napolju. Članovi MS bande većinom su tetovirani a njihova tela govo-

re o njihovim zločinima. Svoju pripadnost bandi potvrđuju tetovažama đavolskih rogova ili nekim drugim oznakama. U El Salvadoru ovo mesto je bez nade, a banda je jedina stvarna opcija. (Carlos Martínez, The unbelievable hell inside El Salvador's prisons, Preuzeto 08 maja 2019, sa <https://www.insightcrime.org/news/analysis/unbelievable-hell-inside-el-salvador-prisons/>)

U glavnom gradu Irana, Teheranu, nalazi se zatvor *Evin*, otvoren 1972. godine pod vladavinom Mohameda Reze Pahlavija. U početku je bio dizajniran za 320 osuđenika – dvadeset smeštenih u samice i 300 u dva velika bloka, a potom je proširen na više od 1.500 zatvorenika, uključujući 100 samica za političke zatvorenike. Kasnije je kapacitet povećan na 15.000 osuđenika a poznat je i kao mesto gde mnogi protivnici vlasti završavaju svoj život. Zbog broja zatočenih intelektualaca ponekad ga zovu i univerzitet Evin. Uslovi u njemu su izrazito loši, higijena nije na nivou, obroci su mali i neukusni, a leti temperature u ćelijama dostižu i do 45 stepeni. Ono što pak najviše pogađa zatvorenike jeste zabrana poseta i kontaktiranja telefonom sa bilo kim iz spoljašnjeg sveta. Grupama za ljudska prava je već godinama zabranjen pristup zatvoru, što navodi na sumnju da je reč o prikrivanju zloupotreba. Inače, Iran je već neko vreme tema Ujedinjenih nacija, između ostalog, Komitet za ljudska prava nastavlja da kritikuje zemlju zbog pogubljenja maloletnika pripadnika verskih manjinskih grupa i LGBT zajednice. (Tony Duheau-me, Evin prison:the Iranian regime's notorious torture factory, Preuzeto 06.aprila 2019. sa <http://english.alarabiya.net/en/features/2017/07/30/Evin-Prison-The-Iranian-regime-s-notorious-torture-factory-.html>)

Sledeći zatvor koji se, takođe, ističe u negativnom smislu je zatvor *Maula* u Lilongveu, glavnom gradu države Malavi u Africi. Ovaj zatvor je prenaseljen preko svake mere. Tokom 2015. je u prostorijama napravljenim za 60 zatvorenika boravilo čak 2000 ljudi a, da stvar bude još gora, njih 120 je moralo da deli jedan toalet a njih 900 jednu česmu. Zatvorenici, zbog loše ekonomske situacije u zemlji, imaju samo jedan obrok dnevno a jedina radost u ovakvim neljudskim uslovima su povremene fudbalske utakmice u kojima mogu i da učestvuju. Zatvorski sistem u Malaviju, kojim upravlja zatvorska služba, ima 23 zatvorske jedinice koje su ili zatvorske ustanove prvog ili drugog stepena. Ozbiljna prenatrpanost u zatvorskom sistemu pruža pogodno okruženje za brzo

širenje HIV/AIDS-a i tuberkuloze. (Rachel Banning-Lover, Behind the walls of Malawi's harshest prisons – in pictures, Preuzeto 06. aprila 2019. sa <https://www.theguardian.com/>

Jedan od najstrožih zatvora u Rusiji je federalna vladina institucija – kaznena kolonija broj 6 u regionu Orenburg poznata pod imenom **Crni delfin**. Ovaj zatvor je dom najbrutalnijih kriminalaca – terorista, serijskih ubica i pedofila i kazna koju služe je uglavnom doživotna. Zatvorenici su ovde pod nadzorom 24 sata. Od trenutka kada se probude nije im dozvoljeno da odmaraju niti da sede na krevetima sve do trenutka dok ne dođe ponovo vreme za spavanje. Pri transportu u zatvor, čuvari zatvorenicima stavljaju povez preko očiju kako ne bi zapamtili put i eventualno planirali bekstvo. Ponekad ih sa povezom preko očiju sprovode i kroz sam zatvor. Dok ga čuvari vode sa lisicama na rukama, zatvorenik mora da bude pogrbljen tako da praktično gleda u svoja kolena. Svaka ćelija ima troje čeličnih vrata a čuvari ih proveravaju na svakih petnaest minuta. Pored vrata ćelija nalaze se fotografije na kojima se vide zločini zatvorenika kako stražari ne bi došli u iskušenje da im bude žao robijaša. Aktivisti za ljudska prava su ovaj zatvor opisali kao „koncentracioni kamp u Drugom svetskom ratu“. *Crni delfin* je dom za 700 najozloglašnijih kriminalaca Rusije, a svi oni zajedno su oduzeli oko 4.000 života. Iz ovog zatvora još niko nikada nije pobjegao. Ranije su ga zvali Ostrog. (National Geographic, (08 maj 2019). Black Dolphin prison, [video]. Preuzeto sa <http://natgeotv.com/>)

U blizini Damaska, u Siriji, nalazi se zatvor **Sajdnaja**. Do izbivanja građanskog rata 2011. godine, vojna policija ga je koristila za zatvaranje islamista. Od 2011. u njemu borave pretežno pripadnici opozicije. U glavnoj zgradi zvezdastog oblika (*Crvena zgrada*) smešteni su civili – protivnici režima, a u zgradi u obliku slova L (*Bela zgrada*) pripadnici vojske koji su se okrenuli protiv predsednika Asada. Prema podacima *Amnesti internešnela*, Sajdnaja može da primi između 10.000 i 20.000 zatvorenika a malo ko preživi pakao u njemu. Put u pakao počinje u kamionu tzv. mesnom frižideru. Vezane i s povezom preko očiju, zatvorenike transportuju kamionom u zatvor i, čim siđu s kamiona, čuvari im priređuju „dobrodošlicu“, tuku ih i ponižavaju, a glavni cilj im je da žive u neprekidnom strahu. Niko nijednog trenutka ne treba da se oseća bezbedno. U ćelijama koje su predviđene za jednu osobu zatva-

ra se od pet do petnaest zatvorenika. U Sajdnaji se sprovodi specijalno osmišljen plan, čiji je jedini cilj da se ljudi „slome“. Premlaćivanje je najčešći oblik mučenja i mnogi zatvorenici ne prežive, ili trpe posledice koje ponekad ostaju za ceo život. Jedan svedok je ispričao za *Amnesti internešnel* kako su ih obrijanih glava i gole zatvorili u ćeliju. Često su ih polivali hladnom vodom, a satima, ponekad i danima su bili bez odeće. Izgladnjuju ih i danima im uskraćuju vodu. Pošto provedu neko vreme u minijaturnim ćelijama, premeštaju ih u veće sa grupa od 30 do 35 zatvorenika. Zabranjeno im je da međusobno razgovaraju i ne smeju čuvare da gledaju u oči. Ukoliko prekrše pravila, sleduje im kazna. Osim toga, čuvari primenjuju perfidnu taktiku. Zatvorenici moraju da izaberu „predstavnik“ koji treba da odredi ko će iz grupe biti prebijen ili mučen na neki drugi način. Ukoliko to ne učini sam biva kažnjen. Kada ih vojni tribunal proglašuje krivim (obično im je za to potrebno dva minuta), osuđenici ne znaju kakva je kazna. Na dan pogubljenja, čuvari idu od ćelije do ćelije i sakupljaju ljude sa liste za pogubljenje. U početku su ubijali 20–50 ljudi tokom dva dana u nedelji a kasnije su pogubljenja bila sve učestalija. Kada ih pokupe, čuvari kažu zatvorenicima da će biti premešteni u državni zatvor, što je dobra vest zato što su tamo uslovi bolji. Onda im naredi da formiraju „voz“ i da hodaju pognutih glava, držeći se jednom rukom za odeću čoveka ispred sebe. Odvoze ih u zajedničku ćeliju gde ih toliko tuku da se krici čuju i u ćelijama drugih zatvorenika. Na kraju ih vezuju i s povezom preko očiju vode iz Crvene u Belu zgradu, gde se nalaze vešala. Tek kada im traže da kažu poslednju želju, osuđenici shvataju da će biti pogubljeni. Leševe odvoze, registruju u vojnoj bolnici i verovatno zatrpavaju u masovnim grobnicama. Pretpostavlja se da je krematorijum u Beloj zgradi proradio, jer je broj žrtava u 2015. značajno porastao. Prema procenama *Amnesti internešnela*, u periodu 2011–2015. u Sajdnaju je pogubljeno ili do smrti mučeno između 5.000 i 13.000 ljudi. (Anne Bernard, *Inside Syria's Secret Torture Prisons: How Bashar al-Assad Crushed Dissent*, Preuzeto 06 maja 2019. sa <https://www.nytimes.com/>)

Jedan od najčudnijih zatvora na svetu je *San Pedro* smešten u planinama zapadne Bolivije. U ovom zatvoru se masovno proizvodi droga, deca slobodno trčkaraju okolo a zatvorenici se vode samoprovdom pravdom koja nije nimalo miroljubiva. San Pedro nastanjuje 3.000

muških zatvorenika koji „vode igru“ unutra, dok čuvari paze da neko ne pobjegne. Sa decom su i majke, jer se često smatra da su porodice zatvorenika sigurnije unutra nego na ulici. Međutim, deca unutra često bivaju žrtve zatvorenika. Tako je, na primer, jedna dvanaestogodišnjakinja ostala trudna nakon što ju je 2013. godine silovala grupa muškaraca. Doduše, ovakvi prestupi nikad ne ostaju nekažnjeni, pa se tako silovatelji i pedofili najgore kažnjavaju. Masa takve optuženike linčuje i dovodi u plitki bazen u kojem ih tuče, ranjava i na kraju ubija strujom pred očima prisutnih. (Rusty Young, A law unto themselves: San Pedro prison in La Paz, Bolivia, Preuzeto 06 aprila 2019. sa <https://www.architectural-review.com>)

Zatvor *Polismur* u Južnoj Africi smešten je pored luksuznih vinograda i bogataške četvrti. Zatvor je otvoren šezdesetih godina 20. veka, a najpoznatiji zatvorenik – Nelson Mandela, stigao je 1982. godine. Zatvor ima „moderno lice, ali primitivno srce“. Principi zatvora su iz vremena aparthejda a cilj je da se crnopusi zatvorenici „slome“. Pripadnici bandi su odvojeni, da ne bi uticali na mlađe robijaše, ali zatvorenici kažu da oni upravljaju čitavim zatvorom. Bande 26s i 28s kontrolišu distribuciju hrane, pristup upravnima, čak i to ko sme da stane uz prozor i nakratko udahne svež vazduh. Mnogi zatvorenici, iako nevini, kada dođu u Polismur počine takve zločine da dobiju doživotnu robiju i pre suđenja. Čelije u zatvoru su prenatrpane – 86 muškaraca je u ćeliji koja je predviđena za 19 zatvorenika. Kreveti su poslagani ne na dva, nego na tri sprata. Neki nose žutu zatvorsku uniformu, dok su drugi polugoli. Zatvorenici kažu da ih u dvorište puštaju, u najboljem slučaju, jednom nedeljno. Vlada epidemija kožnih oboljenja a mnogi obolevaju i od tuberkuloze. Pojedinci su u ovom zatvoru zbog odlaganja suđenja u nedogled, drugi jer ne mogu da priušte jemstvo (koje ponekad iznosi svega pet dolara), a neki jer su stranci i čekaju izručenje svojim državama. U ovom zatvoru danas boravi 4.284 zatvorenika a predviđen je za 1.619 iz čega proizilazi da je prebukiran 300 odsto. (Republika, Dobrodošli u pakao:ovo je najstrašniji zatvor na svetu, Preuzeto 06 aprila 2019. sa <https://www.republika.rs>)

4. Primeri dobre prakse

Jedan od načina za poboljšanje tretmana u zatvorima, a kojem mnoge države poklanjaju pažnju u poslednje vreme, jeste obrazovanje. Međutim, pristupi država su različiti, pa su tako u Francuskoj obrazovanjem obuhvaćeni samo osuđenici koji su zainteresovani. U Italiji postoji niz mera koje stimulišu srednje i visoko obrazovanje; obrazovne aktivnosti zasnovane su na dobrovoljnom učešću osuđenika, a onaj ko je aktivno učestvovao u programu reedukacije ima priliku da bude ranije pušten iz zatvora. U nemačkim zatvorima se ostvaruju ciljevi tretmana u procesu korekcije osuđenikovog ponašanja, a taj posao je prepušten socijalnoj službi koja ima visok stepen samostalnosti i uživa veliki ugled. I u Austriji obrazovanje i profesionalno osposobljavanje zauzima bitno mesto u tretmanu osuđenih lica (školovanje za stručnog radnika, pohađanje stručnih kurseva, nastavak školovanja van zatvora, dopisni kursevi, nastava za učenike, kao i drugi vidovi obrazovanja osuđenika).

U poslednje vreme se organizuju i razni kursevi za rad na kompjuterima a diplome su priznate u celoj Evropskoj uniji. U zatvorima u Holandiji primenjuju se različiti oblici tretmana, među njima i obrazovanje, što zavisi od kategorije zatvorenika i njihovih karakteristika. U ruskim korektivnim ustanovama, zatvorenici mogu da ostvare svoje pravo na opšte osnovno i stručno obrazovanje a omogućeni su im i učenje na daljinu i dopisni kursevi. U Hrvatskoj je obrazovanje jedan od bitnijih vidova tretmana, iako se poslednjih godina sve manji broj osuđenika odlučuje za to.

Pitanje je: da li zatvori i tretmani, takvi kakvi jesu, mogu ispuniti svrhu kažnjavanja kako je zakon određuje? Jer, prema zakonu, svrha izvršenja kazne zatvora je da osuđeni tokom izvršenja kazne, primenom odgovarajućih programa postupanja, usvoji društveno prihvatljive vrednosti u cilju lakšeg uključivanja u uslove života posle izvršenja kazne kako ubuduće ne bi činio krivično delo.

Bez obzira na to koliko je zatvorska sredina veštački ambijent opasan zidovima i raznovrsnim ograničenjima proizvešće manje depri-vacije i štetnih posledica po osuđenike ako vreme provedeno u zatvoru bude smislenije od „treniranja strogoće“, prebrojavanja, cinkarenja, obavljanja raznih besciljnih zadataka, ispraznog slobodnog vremena i

sl. Proces, odnosno aktivnost koja može da bude važna poluga promene na individualnom (ličnost, ponašanje, kvalitet života osuđenika) i društvenom planu jeste obrazovanje, ali da bi ono zaista postalo faktor promene potrebno je da njegov značaj i potencijal nedvosmisleno prepoznaju i država (ne samo formalno) i sami osuđenici.

5. Stanje u Republici Srbiji – normativni i organizacioni aspekti

Pravna uređenost rada ustanova za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji počiva na Ustavu ("Sl. glasnik RS", br. 98/2006), Zakonu o izvršenju krivičnih sankcija („Sl. glasnik RS“, br. 55/2014) i Zakonu o maloletnim izvršiocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica. („Sl. glasnik RS“ br. 85/2005). Pored toga, tu su i brojni podzakonski akti, kao što su: Uredba o osnivanju Zavoda za izvršenje zavodskih sankcija u Republici Srbiji („Sl. glasnik RS“, br. 20/2006) Pravilnik o kućnom redu u kazneno-popravnim zavodima i okružnim zatvorima („Sl. glasnik RS“, br. 110/2014), Pravilnik o kućnom redu za primenu mere pritvora (Sl. glasnik RS“, br. 132/2014), Pravilnik o izvršenju mere pritvora (Sl. glasnik RS“, br. 132/2014), Pravilnik o merama za održavanje reda i bezbednosti u zavodima za izvršenje zavodskih sankcija („Sl. glasnik RS“, br.105/2006), Pravilnik o načinu sprovođenja programa zaštite učesnika u krivičnom postupku u zavodima za izvršenje zavodskih sankcija („Sl. glasnik RS“, br. 19/2006), Pravilnik o kućnom redu kazneno-popravnog zavoda za maloletnike („Sl. glasnik RS“, br. 71/2006), Pravilnik o organizaciji, radu i postupanju sa pritvorenicima u posebnoj pritvorskoj jedinici („Službeni glasnik RS“, 81/2005), Pravilnik o kućnom redu vaspitno-popravnog doma („Sl. glasnik RS“, br. 71/2006), Pravilnik o načinu vođenja evidencija o izrečenim vaspitnim merama i kazni maloletničkog zatvora („Sl. glasnik RS“, br.63/2006) i drugi.

Nadležni organ u Republici Srbiji, koji organizuje, sprovodi i nadzire izvršenje kazne zatvora, maloletničkog zatvora, kazne rada u javnom interesu, uslovne osude sa zaštitnim nadzorom, mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi, obaveznog lečenja narkomana i obaveznog lečenja alkoholičara, kao

i vaspitne mere upućivanja u vaspitno-popravni dom, sprovođenje mere pritvora i druge mere za obezbeđenje prisustva okrivljenog u krivičnom postupku u skladu sa zakonom i obavlja druge poslove određene zakonom je Uprava za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije. („Sl. glasnik RS“, br. 55/2014)

U Republici Srbiji postoje sledeće vrste zavoda za izvršenje krivičnih sankcija:

- 1) kazneno-popravni zavod i okružni zatvor – za izvršenje kazne zatvora i mere pritvora;
- 2) kazneno-popravni zavod za žene – za izvršenje kazne zatvora i maloletničkog zatvora;
- 3) kazneno-popravni zavod za maloletnike – za izvršenje kazne maloletničkog zatvora;
- 4) specijalna zatvorska bolnica – za lečenje osuđenih i pritvorenih lica, za izvršenje mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi, obaveznog lečenja alkoholičara i obaveznog lečenja narkomana;
- 5) vaspitno-popravni dom – za izvršenje vaspitne mere upućivanja u vaspitno-popravni dom. („Sl. glasnik RS“, br. 55/2014)

Kada je reč o kazneno-popravnim zavodima, u Republici Srbiji postoje:

- 1) ustanove otvorenog tipa: Kazneno-popravni zavod u Beogradu – Padinska Skela, Kazneno-popravni zavod u Somboru, Kazneno-popravni zavod u Čupriji, Kazneno-popravni zavod u Šapcu;
- 2) ustanove zatvorenog tipa: Kazneno-popravni zavod u Sremskoj Mitrovici, Kazneno-popravni zavod u Nišu, Kazneno-popravni zavod u Pančevu;
- 3) Ustanove strogo zatvorenog tipa: Kazneno-popravni zavod u Požarevcu – Zabela.

Okružni zatvori u Republici Srbiji se nalaze u: Beogradu, Novom Sadu, Leskovcu, Prokuplju, Pančevu, Smederevu, Vranju, Zaječaru, Zrenjaninu, Kragujevcu, Novom Pazaru, Užicu, Čačku, Subotici, Kruševcu, Negotinu i Kraljevu.

Ovakva organizacija kaznenih institucija ne uključuje teritoriju Kosova i Metohije na kojoj je do NATO agresije SR Jugoslavija imala in-

gerencije. Posle agresije, upravu su preuzele međunarodne institucije da bi 2005. godine upravu preuzele takozvane korektivne kosovske službe.

Kazneno-popravni zavod (KPZ) u Nišu nalazi se u zapadnom delu grada gde je 1878. godine najpre formirana robijašnica, a 1945. godine i KPZ. Ovaj zatvor ima tri paviljona – A, B i C, ukupnog kapaciteta 1.900 osuđenika i pritvorenika. Optimalne smeštajne mogućnosti su 1.200 osuđenika i pritvorenika. Prosečno brojno stanje je 1.050 osuđenih i 100 pritvorenih. U okviru Zavoda primenjuje se i princip resocijalizacije kroz rad, a dosta uspešno se sprovode aktivnosti u metalskom, drvnom, poljoprivrednom, tekstilnom sektoru... U prethodnom periodu više objekata ovog zavoda je rekonstruisano. Od oko 1.500 osuđenih i pritvorenih lica više od hiljadu je svakodnevno angažovano na raznim poslovima. (Kazneno popravni zavod Niš, Preuzeto 09 maj 2019, sa <https://www.uiks.mpravde.gov.rs/lt/articles/ustanove-za-izvršenje-krivичnih-sankcija/kazneno-popravni-zavodi/zatvorenog-tipa/kazneno-popravni-zavod-u-nisu>)

Kazneno-popravni zavod Zabela, koji se nalazi na 5 km udaljenosti od Požarevca, formiran je 1865. godine i strogo je zatvorenog tipa. Čelije su veličine 2 x 4 m i ima osam paviljona. Prosečno brojno stanje je 1.300 osuđenih. Kapacitet zatvorenog dela je 1.750 osuđenika, odeljenja za izvršenje mere pritvora 150, poluotvorenog odeljenja 400 osuđenika i otvorenog odeljenja 100 osuđenika. Površina zavoda je 76.635 m², a grade se i tri nova paviljona ukupnog kapaciteta 700 mesta. (Kazneno popravni zavod Zabela, Požarevac, Preuzeto 09 maja 2019, sa <https://www.uiks.mpravde.gov.rs/>)

Kazneno-popravni zavod u Sremskoj Mitrovici građen je u periodu od 1895. do 1899. godine. Ima tri paviljona, odmaralište, školu, bolnicu, crkvu, sportski centar i pomoćne objekte. Kapaciteta je 1.150 mesta, s tim da je prosečno brojno stanje 1.280 osuđenih i 65 pritvorenih. Predstavlja jedinu ustanovu u kojoj kaznu izdržavaju i strani državljani. U njegovom sastavu funkcionišu privredne jedinice „Proleće“ i „Dubrava“. U ovom zavodu gradi se jedan veliki paviljon kapaciteta 300 mesta. (Kazneno popravni zavod u Sremskoj Mitrovici, Preuzeto 09 maj 2019, sa <https://www.uiks.mpravde.gov.rs/>)

Kazneno-popravni zavod u Čupriji nalazi se na putu Beograd–Niš. Sagrađen je 1852. godine a dograđen 1980. godine i otvorenog je

tipa. U svom sastavu poseduje i poljoprivredno zemljište od 25 hektara. Sastoji se iz dva dela – *Stari zatvor* kapaciteta 70 osuđenih i 90 pritvore-nih lica i *Adu* površine 1.500 m² i kapaciteta 180 osuđenih lica. Prosečno brojno stanje u ovom zavodu je 200 osuđenih i 40 pritvorenih lica. (Ka-zneno popravni zavod u Ćupriji, Preuzeto 09 maja 2019, sa <http://www.Uiks.mpravde.gov.rs/>)

Kazneno-popravni zavod za žene nalazi se u ***Požarevcu*** i jedini je tog tipa u Srbiji. Postoji 136 godina, dva puta je rekonstruisan (1911. i 1971. godine) i ima četiri paviljona. Dnevno brojno stanje varira od 230 do 250 osuđenica. Postoji poseban kôd oblačenja, zbog osetljivosti osuđenica na izgled. U ovom zavodu postoje dve radionice – krojačka i radionica domaće radinosti. (Helsinki odbor za ljudska prava u Srbiji, Stanje ljudskih prava u zatvorima, KPZ za žene Požareac, Izveštaj, Preu-zeto 09 maj 2019, sa <https://www.helsinki.org.rs/>)

Kazneno-popravni zavod za maloletnike u Valjevu, nalazi se na 5 km udaljenosti od grada, na putu Valjevo–Loznica. Specijalizovan je za izvršenje kazne maloletničkog zatvora, jedine zatvorske kazne koja se može izreći učinocima krivičnih dela uzrasta od 16 do 18 godina. Kazna maloletničkog zatvora ne može biti kraća od jedne niti duža od deset godina. Početak rada ove ustanove, koja ima kapacitet 250 mesta, datira od 1965. godine. Prosečno brojno stanje je 160 osuđenih i 20 pritvorenih lica. Pored paviljona za dnevni boravak i spavanje, postoje i kuhinja sa trpezarijom, stacionar i ambulanta, kantina, dom kulture sa salom od 250 mesta, škola, apartmani za boravak, sala za posete, prostori-ja za verske obrede, magacini, kotlarnica i paviljon s pojačanim nad-zorom. U svom sastavu ima i privrednu jedinicu u kojoj se proizvode sanitarni kontejneri, kiosci raznih tipova, portirnice za potrebe službe obezbeđenja, pokretne terenske kućice, kontejneri za potrebe građevin-skih firmi i za granične prelaze, rekviziti za uređenje dečjih igrališta, sve vrste usluga drvno-prerađivačke struke, metalske i građevinske struke. Karakteristika ove ustanove je da se u njoj, u najvećem broju, nalaze maloletnici koji su izvršili ozbiljna krivična dela. Većina ih je osuđena na neprimerene kazne, dolazi do mešanja među maloletnicima u smislu da je dosta njih imalo iskustva sa drogama. (Kazneno popravni zavod za maloletnike u Valjevu, Preuzeto 02 maja 2019, sa <http://www.uiks.mpravde.gov.rs/>).

Kazneno-popravni zavod u Beogradu nalazi se na dva kilometra od naselja Padinska Skela ili na 17 kilometara od Beograda i otvorenog je tipa. Prostire se na površini od 37 hektara od kojih su na sedam hektara objekti a 30 hektara zauzima obradivo zemljište (voćnjaci, povrtnjaci i dr.). Od 1998. godine ne pripada Okružnom zatvoru u Beogradu, već funkcioniše samostalno i spada u najmodernije zatvore u Srbiji sa najvećim stepenom obezbeđenja. Ima 230 ćelija, od kojih je svaka opremljena krevetom na sprat, kupatilom, stolom i dve stolice a dve ćelije su uređene za osobe sa posebnim potrebama. Kapacitet ustanove pre izgradnje novog odeljenja je 150 osuđenika. Prosečno brojno stanje je oko 160 osuđenika. Ima novoizgrađeno odeljenje kapaciteta 450 osuđenika. „Nova Skela” čija je izgradnja koštala 10 miliona evra (znatno manje od „cene” zatvora u zemljama u okruženju i Evropi) i građena je po uzoru na italijanske zatvore. Objekat je šestougaoanog oblika površine 12.500 kvadratnih metara, ima 360 prozora, od kojih je 324 sa rešetkama čije su šipke ukupno dugačke dva kilometra, a okružen je sa dva reda žilet žice visine 4,5 metara. Po stepenu obezbeđenja ovo je najbezbedniji i najmoderniji zatvor u Srbiji, opremljen specijalnim tehničkim sistemom zaštite. Na ulazu su neprobojna stakla, KD vrata su najnovije generacije, rendgen, tunel za skeniranje posetilaca, kao i prostorije za ručni pretres. Ceo kompleks ograđen je perimetarskim sistemom zaštite, a sam objekat IC senzorima i sa 300 kamera za video-nadzor. Sve osmatračnice su sa neprobojnim „pancir” staklom, a u zatvoru će raditi više od 200 službenika i posebno obučениh pripadnika službe obezbeđenja. U sredini objekta nalazi se veliki amfiteatar koji je sa paviljonima povezan sa tri pasarele. U prizemlju je uprava, kuhinja, prijemno odeljenje, posetno-bolnički blok, radionice i blok sa samicama. Svaki smeštajni blok poseduje kancelariju i osmatračnice za pripadnike obezbeđenja. Iz bezbednosnih razloga u sobama nema tuševa sa crevom, niti vrele vode kako osuđenici ne bi mogli da se povređuju. U svakoj ćeliji je ugrađen i interfon kako bi osuđenici mogli da pozovu komandire i vaspitače. Pored ovih tehničkih inovacija, zatvor ima molitveni dom za pravoslavnu, katoličku i islamsku veru. Treba napomenuti da su kompletan nameštaj i posteljina u novom objektu Kazneno-popravnog zavoda u Beogradu izrađeni u radionicama ustanova za izvršenje krivičnih sankcija u Srbiji i na taj način se uštedelo najmanje 300.000 evra. Novi KPZ ima i dve

sportske hale, opremljene stativama i koševima. KPZ u Beogradu ima stomatološku i lekarsku ordinaciju. Stomatološka ordinacija poseduje najsavremeniju opremu, a lekarska ultrazvučni aparat i sredstva potrebna za ukazivanje hitne medicinske pomoći. (Kazneno popravni zavod u Beogradu, Preuzeto 09 maj 2019, sa <http://www.uiks.mpravde.gov.rs/>)

Kazneno popravni zavod u Somboru, nalazi se na adresi Stapski put, broj 1 i otvorenog je tipa ali ima i posebno odeljenje zatvorenog tipa. Postoji od kraja 19. veka, kapaciteta 200 lica lišenih slobode i to: 50 u otvorenom i 150 u zatvorenom odeljenju. Prosečno brojno stanje je oko 90 lica. U okviru Kazneno popravnog zavoda u Somboru funkcioniše privredna jedinica „Elan” drvoprerađivačke struke, ratarska, stočarska proizvodnja i uslužna delatnost. (Kazneno popravni zavod u Somboru, Preuzeto 11 maja 2019, sa <https://www.uiks.mpravde.gov.rs/>)

Kazneno popravni zavod u Šapcu nalazi se u prigradskom naselju Šipurske livade u Šapcu. Namenjen je za izdržavanje kazne zatvora do jedne godine a izuzetno do 3 godine. 1998. godine dobija status Kazneno popravnog zavoda i otvorenog je tipa. Kapacitet ovog kazneno popravnog zavoda je 180 osuđenih i 80 pritvorenih a prosečno brojno stanje je 145. Raspolaze sa 24 hektara obradive zemlje. (Kazneno popravni zavod u Šapcu, Preuzeto 11 maja 2019, sa <https://www.uiks.mpravde.gov.rs/>)

Novi Kazneno-popravni zavod u Pančevu, jedan od najmodernijih zatvora zatvorenog tipa u Srbiji, otvoren 01. oktobra 2018. godine. Kapaciteta je 500 lica lišenih slobode, odnosno 300 osuđenika i 200 pritvorenika. Ima 270 zaposlenih, od čega 170 novozaposlenih. Zatvor je građen dve godine, u skladu sa standardima evropskih zatvorskih pravila i može da se poredi sa najsavremenijim zatvorima Evropske unije. Sagrađen je uz pomoć kredita Razvojne banke Saveta Evrope u iznosu od 18 miliona evra, dok je pet miliona evra obezbeđeno iz budžeta Republike Srbije. Zatvor je opremljen nameštajem koji prave osuđenici zatvora u Požarevcu - Zabeli, Sremskoj Mitrovici, Kruševcu i Nišu (kreveti, dušeci, stolovi, stolice...) a koji su prethodno prošli stručnu obuku za rad u metalnim i drvnim pogonima u pomenutim zatvorima. Do njegovog otvaranja postojao je Okružni zatvor u Pančevu, koji se nalazio u pešačkoj zoni u samom centru grada, a sada je on izmešta a

postojeća zgrada je dodeljena gradu Pančevu na korišćenje. Ovaj zavod sastoji se od 10 zgrada - dve za smeštaj osuđenika, kuhinje, upravne zgrade, prijavnice, zgrade za posete i tehničkih prostorija, a prostire se na površini od 24.000 kvadrata. Ceo kompleks je pokriven sa više stotina kamera za nadzor. Pored sportskog bloka, postoji i blok sa radionicama za upošljavanje osuđenika. U ovom zatvoru uspešno je instaliran i centralni sistem za nadzor i upravljanje. Ovim sistemom omogućen je apsolutni nadzor i softversko upravljanje nad svim električnim i mašinskim instalacijama, hidrauličnim i kolskim kopijama, panik i orijentacionim osvetljenjem čime se određuje vreme korišćenja nekog od resursa i time znatno smanjujemo rashode u smislu resursa čime ovaj kazneno popravni zavod postaje jedan od najsavremenijih u regionu. (Telegraf, Ušli smo u najnoviji srpski Alkatraz: Liči na Pentagon, tamo će robijati okoreli kriminalci a pobeći je nemoguće, Preuzeto 03 maja 2019, sa <https://www.telegraf.rs/>)

6. Stanje i uslovi u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji prema izveštajima Evropskog komiteta

Evropski komitet za sprečavanje mučenja i nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja, u *Izveštaju o poseti ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji a koji je prosledio Vladi Republike Srbije 2011. godine* navodi, da su glavni problemi prenatrpanost zatvora i neadekvatnost prostora za smeštaj osuđenika. Pored toga, konstatovano je da nije razvijen sistem pritužbi zatvorenika i da im nije omogućeno da kontaktiraju sa ombudsmanom, da nedostaju registri o upotrebi sredstava prinude u zatvorima, da se ne preduzimaju mere prema onim pripadnicima zatvorske straže koji prekoračuju svoja ovlašćenja, kao i da nije razvijen sistem alternativnih sankcija. Uz to, postoje pojedinačni slučajevi maltretiranja zatvorenika, a torturi su najčešće izloženi Romi, strani državljani i pripadnici nacionalnih manjina. Kada je reč o jeziku, verskim ili prehrambenim navikama ili potrebama osuđenika, još uvek se postavlja pitanje koliko se poštuju prava osuđenika - pripadnika nacionalnih manjina. Pored navedenog, u izveštaju je ukazano da su zatvorenici, strani državljani, smešteni zasebno u zatvoru

u Sremskoj Mitrovici, a ukazano je i na posebno loše uslove u pojedinim objektima, kao i na nepostojanje posebnog zakona koji bi regulisao zaštitu osoba sa mentalnim poremećajima. (CPT Komitet, Strazbur, 2011)

U *Izveštaju navedenog Komiteta iz 2015. godine*, koji je takođe dostavljen Vladi Republike Srbije, naveden je čitav niz zapažanja. Što se tiče mera zaštite od neadekvatnog postupanja prema licima lišenim slobode, jedan broj nedostataka je zapažen u pogledu kasnog obavještanja o pritvoru, mogućnosti korišćenja usluga advokata po službenoj dužnosti u sprečavanju neadekvatnog postupanja i njihovog lošeg učinka, i nedostatka poverljivosti lekarskih pregleda lica u pritvoru. Nadalje, sugerisano je da treba usvojiti jasne smernice o policijskom vođenju saslušavanja osumnjičenih za krivično delo. Komitet odaje priznanje organima Republike Srbije na naporima koje su uložili u obnovu policijskih prostorija za zadržavanje osumnjičenih lica. I pored toga, većina ćelija u policijskim ustanovama koje je Komitet posetio i dalje je neodgovarajuća za boravak tokom noći usled, između ostalog, lošeg osvetljenja dnevnim svetlom, nedovoljne provetrenosti i higijene i odsustva dušeka i posteljine. U pogledu preopterećenosti smeštajnih kapaciteta zatvora, Komitet zapaža da se smanjenje ukupne zatvorske populacije (tj sa 11.500 na 10.600) uglavnom može povezati sa primenom Zakona o amnestiji 2012. a ne učestalijom primenom raspoloživih alternativnih zatvorskih mera. (CPT Komitet, Strazbur, 2015)

Komitet je u *Izveštaju iz juna 2017. godine* a koji je upućen Vladi Republike Srbije konstatovao da je preopterećenost smeštajnih kapaciteta u pritvorskim jedinicama u ustanovama koje su posetili i dalje veliki problem i potrebno je da se preduzmu konkretne mere kako bi se obezbedilo da svi pritvorenici imaju najmanje po 4 kvadratna metra životnog prostora u prostorijama za smeštaj više lica, izuzimajući sanitarni čvor. Ovo postaje izuzetno važno kada se ima u vidu da su pritvorenici zaključani u svojim ćelijama 22 ili više sati dnevno mesecima, bez pristupa svrshodnim aktivnostima i brojnim ograničenjima koja su odredile sudije tokom čitavog prethodnog postupka. Komitet smatra da je takav režim relikv prošlosti. Organi Republike Srbije treba da osmisle i sprovedu sveobuhvatni režim aktivnosti za pritvornike van ćelija. Što se tiče maloletnika u pritvoru, neophodno je da se odmah preduzmu koraci da im se ponude obrazovne i rekreativne aktivnosti prilagođene

njima. Isto tako, pritvorenicima treba da budu na raspolaganju svrsishodne aktivnosti i odgovarajući ljudski kontakt, naročito kada borave u uslovima sličnim samici. Komitet podstiče organe Republike Srbije da nastave da sprovode plan reforme zatvorskog sistema kako bi obezbedili da svi zatvorenici borave u pristojnim uslovima, da se sa njima postupa sa poštovanjem i da im se ponudi svrsishodan niz aktivnosti koje ih pripremaju za reintegraciju u zajednicu. (CPT Komitet, Strazbur, 2017)

Uprava za izvršenje krivičnih sankcija je nakon dobijenih izveštaja veći broj preporuka koje je Komitet dao u vezi sa navedenim nedostacima sprovela u delo. Međutim, u odgovoru koji je dalo Ministarstvo pravde ističe se da glavni prigovor Komiteta, koji se odnosi na prenatrpanost i loše uslove smeštaja u zatvorima, nije moguće lako, a ni brzo otkloniti zbog nedostatka materijalnih sredstava. Činjenica je, naime, da je najveći broj objekata koji se koriste za zatvore izgrađen pre više od 70 godina.

7. Zaključak

Od 2000. godine do danas svetska zatvorska populacija porasla je za 20 odsto, što je za dva procenta više od porasta ukupnog broja stanovnika širom sveta, koji iznosi 18 odsto. U Nasuprot tome, u Evropi je populacija u zatvorima od 2000. godine manja za čak 21 odsto, na šta je najviše uticalo smanjenje broja zatvorenika u Rusiji od čak 40 odsto. Za deset godina broj zatvorenika u Srbiji povećan je gotovo za petinu, a prenatrpanost u srpskim zatvorima i dalje je jedan od većih problema, prema Izveštaju Saveta Evrope za 2017. godinu. Najveći problemi i dalje su u najvećim zatvorima u Nišu, Požarevcu i Sremskoj Mitrovici. Veliki broj ustanova je građen pre 50-60 godina, negde čak i 100 godina, tako da higijena, mokri čvorovi, izolacija i generalno ukupan život u smislu aktivnosti u samom Zavodu, nisu na zadovoljavajućem nivou. Prema istom, Srbija ima 109,2 osuđenika na 100 raspoloživih mesta. Pre sedam godina, bilo je 50 više.

Novi zatvori mogli bi da poprave opštu sliku. Samo u zatvoru „Zabela“ (kazneno-popravni zavod u Požarevcu) grade se tri potpuno nova paviljona, ukupnog kapaciteta blizu 700 mesta. Jedan veliki pavi-

ljon koji se gradi u zatvoru u Sremskoj Mitrovici kapaciteta preko 300 mesta. Očekuje se da će veliki broj tih objekata biti završen ove, najkasnije sledeće godine kada će smeštajni kapaciteti u potpunosti odgovarati broju osuđenih i pritvorenih lica, i to po svim standarima EU.

Pored povećanja kapaciteta, trebalo bi više pažnje posvetiti alternativnim merama kakve, na primer, primenjuju zemlje Beneluksa. To podrazumeva da se kratkotrajne kazne zatvora, koje se kod nas najčešće izriču, zamenjuju radom u javnom interesu, kućnim zatvorom, uslovnom osudom sa zaštitnim nadzorom, gde dodatna mera može da bude lečenje od alkoholizma, narkomanije, nekog drugog problema koji možda jeste uzrok možda vršenja krivičnih dela. Sa problemima sa kojima se susreće Srbija, bore se i bogatije zemlje poput Francuske i Italije.

Literatura

1. Fuko Mišel, (1975). *Nadzirati i kažnjavati – nastanak zatvora.*
2. Radoman Milenko, (2016). *Penologija i kazneno izvršno pravo*, Beograd: Udruženje pravnika Srbije.
3. Norgerhaven Prison, visit report, 19-22 september 2016., Norwegian Parliamentary Ombudsman, National Preventive Mechanism
4. International Report on the Conditions of Children of Incarcerated Parents, A Survey of Prison Nurseries, Melanie Paurus (The University of Minnesota).
5. Ministarstvo pravde Republike Srbije, Uprava za izvršenje zavodskih sankcija, (2005). Godišnji izveštaj o radu uprave za izvršenje zavodskih sankcija, Beograd.
6. Ministarstvo pravde Republike Srbije, Uprava za izvršenje zavodskih sankcija, (2006). Godišnji izveštaj o radu uprave za izvršenje zavodskih sankcija, Beograd.
7. Ministarstvo pravde Republike Srbije, Uprava za izvršenje zavodskih sankcija, (2008). Godišnji izveštaj o radu uprave za izvršenje zavodskih sankcija, Beograd.
8. Ministarstvo pravde Republike Srbije, Uprava za izvršenje krivičnih sankcija, (2009). Godišnji izveštaj o radu uprave za izvršenje krivičnih sankcija, Beograd.
9. Ministarstvo pravde Republike Srbije, Uprava za izvršenje krivičnih sankcija, (2012). Godišnji izveštaj o radu uprave za izvršenje krivičnih sankcija, Beograd.

10. Helsinški odbor za ljudska prava, (2004). Zatvori u Srbiji april 2003. – april 2004., Beograd.
11. Helsinški odbor za ljudska prava, (2005). Zatvori u Srbiji april 2004. –april 2005., Beograd.
12. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, (2010). Zatvori u Srbiji, februar – mart 2010. Praćenje reforme zatvorskog sistema u Srbiji, Beograd.
13. CPT Komitet, (2011). Izveštaj za Vladu RS o poseti Evropskog komiteta za sprečavanje mučenja i nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja, Strazbur.
14. CPT Komitet, (2015). Izveštaj za Vladu RS o poseti Evropskog komiteta za sprečavanje mučenja i nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja, Strazbur.
15. CPT Komitet, (2017). Izveštaj za Vladu RS o poseti Evropskog komiteta za sprečavanje mučenja i nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja, CPT Komitet, Strazbur.
16. Ustav Republike Srbije, ("Sl. Glasnik RS", br. 98/2006).
17. Zakon o izvršenju krivičnih sankcija ("Sl. Glasnik RS", br. 55/2014 i 35/2019).
18. Zakon o maloletnim učinocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica ("Sl. Glasnik RS" br. 85/2005).
19. Uredba o osnivanju zavoda za izvršenje zavodskih sankcija u RS"Službenom glasniku RS", br. 20/2006, 89/2009 (pogledaj i čl. 6), 32/2010 (pogledaj i čl. 2) i 53/2011.
20. Pravilnik o kućnom redu u kazneno-popravnim zavodima i okružnim zatvorima ("Sl. Glasnik RS", br. 110/2014).
21. Pravilnik o kućnom redu za primenu mere pritvora ("Sl. Glasnik RS", br. 35/99).
22. Pravilnik o izvršenju mere pritvora ("Sl. Glasnik RS", br. 132/2014).
23. Pravilnik o merama za održavanje reda i bezbednosti u zavodima za izvršenje zavodskih sankcija ("Sl. glasnik RS", br.105/2006).
24. Pravilnik o načinu sprovođenja Programa zaštite učesnika u krivičnom postupku u zavodima za izvršenje zavodskih sankcija („Službeni glasnik RS“, br. 19/2006.).
25. Pravilnik o kućnom redu kazneno-popravnog zavoda za maloletnike (Sl. glasnik RS", br. 71/2006).
26. Pravilnik o organizaciji, radu i postupanju sa pritvorenicima u posebnoj pritvorskoj jedinici („Službeni glasnik RS“, 81/2005.).
27. Pravilnik o kućnom redu vaspitno-popravnog doma, („Službeni glasnik RS“, br. 71/2006.).
28. Pravilnik o načinu vođenja evidencija o izrečenim vaspitnim merama i kazni maloletničkog zatvora ("Sl. Glasnik RS", br.63/2006)
29. Krivični zakonik Republike Srbije ("Sl. Glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016).

30. <https://www.pravniportal.com> , 03.05.2019., 15:50
31. <https://www.uiks.mpravde.gov.rs>, 02.05.2019., 22:22
32. <http://www.rts.rs>, 03.05.2019., 16:05
33. <http://plato.stanford.edu>, 19.04.2019., 23:10
34. <http://www.politika.rs>, 08.05.2019., 11:06
35. <http://www.thestoryinstitute.com>, 08.05.2019., 16:32
36. <http://natgeotv.com>, 08.05.2019., 20:14
37. <https://www.nbcnews.com>, 08.05.2019., 18:09
38. <https://www.rappler.com>, 08.05.2019., 18:50
39. <https://www.telegraf.rs>, 03.05.2019., 16:13
40. <https://www.republika.rs>, 06.04.2019., 15:40
41. <http://www.icpr.org.uk>, 06.04.2019., 16:19